

**Biblioteka
LingVariów**

Tom 23

Słowiańska frazeologia gwarowa

**pod redakcją
Macieja Raka i Kazimierza Sikory**

**Uniwersytet Jagielloński
Wydział Polonistyki**

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

Biblioteka „LingVariów”

T. 23

Redaktor naukowy serii

Mirosław Skarżyński

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

pod redakcją

Macieja Raka i Kazimierza Sikory

Z prac Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego

Biblioteka „LingVariów” T. 23

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

pod redakcją
Macieja Raka i Kazimierza Sikory

**Księgarnia Akademicka
Kraków 2016**

Recenzenci

prof. dr hab. Wiesław Boryś
prof. dr hab. Adam Fałowski
prof. dr hab. Stanisław Koziara
dr hab. Alicja Nowakowska, prof. UW.

Redakcja

Justyna Wójcik

Korekta

Karolina Bogacz i Magdalena Romanowska

Skład i łamanie

Małgorzata Manterys-Rachwał

Okładka

Paweł Sepielak

Publikacja dotowana przez Wydział Polonistyki UJ

ISBN 978-83-7638-738-3 (wersja papierowa)

ISBN 978-83-7638-739-0 (e-book)

<https://doi.org/10.12797/9788376387390>

© Wydział Polonistyki UJ oraz autorzy

KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431 27 43, 12 421 13 87
e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa:
www.akademicka.pl

SPIS TREŚCI

WSTĘP	7
-------------	---

ZAGADNIENIA OGÓLNE

ANNA TYRPA, Co wiemy o frazeologii gwarowej w 2015 roku?	13
MACIEJ RAK, Czego nadal nie wiemy o frazeologii gwarowej?	31
KAZIMIERZ SIKORA, „Komu Pan Bóg rozum odbiera?” – czyli kilka uwag na temat pragmatyki przysłów	43
ОЛЕНА ВІТАЛІЇВНА ДЕХТЯРЬОВА, Щодо визначення поняття діалектна фразеологічна одиниця (на матеріалі художніх творів західноукраїнських письменників) ...	53

FRAZEOGRAFIA GWAROWA

FABIAN KAULFÜRST, Dolnoserbiska frazeologija. Aktualna żelabność mjazy rewitalizaciju rěcy a historiskeju frazeologiju	65
LIDIA PRZYMUSZAŁA, O problemach leksykograficznego opisu frazeologii w słownikach gwarowych (na przykładzie <i>Słownika gwar śląskich</i>)	75

FRAZEOLOGIA ŹRÓDŁEM WIEDZY O CZŁOWIEKU

MACIEJ RAK, Wartościowanie w animalistycznej frazematyce gwar polskiego Podtatrza.....	89
KATARZYNA KONCZEWSKA, Frazeologizmy i paremie białoruskich gwar grodzieńskich jako źródło rekonstrukcji obrazu świata mieszkańców wielonarodowościowego regionu.....	109
MAGDALENA DUDA, Ciało człowieka we frazeologii okolic Tarnowa	125
НАТАЛІЯ ХІБЕБА, Бойківські весільні фразеологізми: етнокультурне прочитання	137

SACRUM I PROFANUM

Галина Тимошик, Паремії зі святописемними антропонімами в лексикографічному збірнику <i>Галицько-руські народні приповідки</i> Івана Франка	157
EMIL POPŁAWSKI, Święty Mikołaj w polskiej gwarowej przestrzeni paremiologicznej. Glosa do kulturowego wizerunku biskupa Miry	183

RENATA DŹWIGOŁ , <i>Ś ciebie mo diobol pociechę</i> . O charakterze człowieka na podstawie frazeologizmów i paremii z pola leksykalno-semantycznego <DIABEŁ>	195
ІРИНА ЧИБОР , Етнокодуння міфологічних уявлень про чорта в українській діалектній фразеології	209
ЗОРЯНА ВАСИЛЬКО , Інтерпретація паремій із мікрообразом-символом <i>сонце</i> в лексикографічному збірнику <i>Галицько-руські народні приповідки</i> Івана Франка	219
МОНІКА ВУЛАВА , Paralusz i inne „odmiany złośliwych diablów”, czyli o związkach między chorobą a diabłem we frazeologii gwarowej.....	229

BIEDA

ЕВА МЛЫНАРЧЫК , Językowy obraz pożywienia ludności wiejskiej w sytuacjach niedostatku materialnego (na przykładzie wybranych frazemów).....	253
ІЛОНА ГУМОВСКА , Językowy obraz biedy w związkach frazeologicznych i paremiach o charakterze gwarowym	267

KATARZYNA KONCZEWSKA

GRODNO

**FRAZEOLOGIZMY I PAREMIE BIAŁORUSKICH GWAR
GRODZIĘŃSKICH JAKO ŹRÓDŁO REKONSTRUKCJI
OBRAZU ŚWIATA MIESZKAŃCÓW
WIELONARODOWOŚCIOWEGO REGIONU**

Białoruskie gwary grodzieńskie należą do południowo-zachodniego dialektu języka białoruskiego, w którego obrębie są określane jako grupa gwar grodzieńsko-baranowickich. Badania systemowe ich leksyki rozpoczęły się w latach 60. XX w. Pierwszym słownikiem zawierającym leksemy gwarowe obszaru Grodzieńszczyzny był dodatek do monografii Tatiany Sciaszkowicz *Гаворкі Ваўкавыскага раёна Гродзенскай вобласці Беларускай ССР* (1959) zawierający nieco ponad 1000 wyrazów. W roku 1970 ukazał się słownik Pawła Sciacki *Дыялектны слоўнік. 3 гаворак Зельвеничыны* (Сцяцко 1970), w którym analizie poddano przede wszystkim słownictwo okolic Zelwy, ojczystych stron badacza, zebrane w latach 1950–1960; później ukazało się poszerzone wydanie tego słownika (Сцяцко 2005). Dwa lata później zostały opublikowane *Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці* Tatiany Sciaszkowicz (1972), zawierające około 10 tys. leksemów zbieranych w ciągu dwudziestu lat we wszystkich rejonach obwodu, w tym jednostek zarówno o zasięgu regionalnym, jak i ogólnie białoruskich. Słownik posiada także dodatek zawierający ponad 1400 frazeologizmów. W roku 1983 ukazał się *Слоўнік Гродзенскай вобласці* tejże autorki (Сцяшковіч 1983). Leksyka Grodzieńszczyzny została ujęta także w pięciotomowym *Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе награнічча* (Слоўнік 1979–1986), zawierającym 38 tys. leksemów zebranych przez białoruskich, polskich i litewskich badaczy. W 1999 r. ukazał się *Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны* (Даніловіч, Сцяцко 1999) zawierający 2020 leksemów niezarejestrowanych w poprzednich słownikach.

Leksemy gwar bezpośrednio rejonu grodzieńskiego zostały zanotowane w wydaniu Apanasa Cychuna *Скарбы народнай мовы* (Цыхун 1993), zawierającym blisko 10 tys. leksemów, a także frazeologizmy, przysłowia i rozdział poświęcony onomastyce rejonu. Materiał do tego opracowania był zbierany przez pół wieku, czyli obejmuje także starszą warstwę leksykalną. Wiele uwagi białoruskim gwarom Grodzieńszczyzny poświęcił Mikołaj Daniłowicz, który był współredaktorem zbioru tekstów gwarowych z Grodzieńszczyzny *Дыялектная мова Гродзенічыны* (Даніловіч, Памецька 2007). M. Daniłowicz podsumował także dotychczasowe badania białoruskich naukowców nad białoruskimi gwarami ziemi grodzieńskiej (Даніловіч 2008), podając obszerną bibliografię. Należy również zwrócić uwagę na to, że część materiałów dotyczących białoruskich gwar grodzieńskich nie została opublikowana (dotyczy to zwłaszcza rozpraw doktorskich (por.: Алексейчик 1986; Сячэйка 2000; Кавальчук 2002; Буглак 2003)).

Gwary białoruskie, w tym grodzieńskie, są przedmiotem badań także językoznawców polskich. W 1955 r. zespół pod kierownictwem Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej rozpoczął badania gwar wschodniosłowiańskich, w tym białoruskich, Białostocczyzny. Ich pokłosiem są tomy *Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny* (AGWB). W 2012 r. ukazała się monografia *Dialektologia białoruska* Niny Barszczewskiej i Mirosława Jankowiaka (2012), zawierająca opis dialektów i prezentująca gwary białoruskie poza Białorusią. Szczególnie ważna jest monografia Bogumiła Ostrowskiego *Białoruskie gwary Grodzieńszczyzny. Wybrane zagadnienia* (2013), której przedmiotem są problemy adaptacji zapożyczeń polskich w białoruskich gwarach grodzieńskich, a także wybrane zagadnienia leksykalne, związane przeważnie z meteorologią. Regularnie ukazują się także prace polskich badaczy poświęcone białoruskim gwarom Białostocczyzny, dotyczące obszarów dawnego powiatu grodzieńskiego, istniejącego w latach 1413–1939.

Długie współistnienie na terenach dzisiejszej Grodzieńszczyzny kilku grup etnicznych: białoruskiej, litewskiej, polskiej, a także żydowskiej, która była ważnym elementem miasteczek, pozostawiło swój ślad w miejscowych gwarach białoruskich w postaci zarówno licznych zapożyczeń, jak i bogatego zasobu frazeologizmów i przysłów odzwierciedlających językowy obraz świata mieszkańców tego wielonarodowościowego regionu.

Początki badań nad frazeologią i paremiologią ludową Grodzieńszczyzny sięgają XIX w. Zapoczątkował je zbiór Michała Federowskiego zaprezentowany w czwartym tomie *Ludu białoruskiego na Rusi Litewskiej* (Federowski 1935)¹. Frazeologizmy i przysłowia o zasięgu zarówno ogólnym, jak i regionalnym były zbierane na szerokim obszarze², w środowisku i szlachty, i chłopów. Znaczna część

¹ Z 28 tys. zachowanych w archiwum badacza notatek, dotyczących frazeologizmów i paremii ludowych, w druku ukazało się tylko 13 231.

² Federowski objął badaniami terytorium następujących powiatów: bielskiego, białostockiego, grodzieńskiego, lidzkiego, nowogrodzkiego, oszmiańskiego, słonimskiego, słuckiego,

zarejestrowanych przez niego przykładów, niepoświadczona we współczesnych słownikach języka białoruskiego, nadal jest używana w gwarach. Szczególnie cenne jest to, że przeważającą większość notatek M. Federowski sporządzał sam, nie korzystając z usług korespondentów. Ważne jest także to, że podczas zapisu badacz skrupulatnie oddawał cechy języka białoruskiego, w odróżnieniu od np. Iwana Nosowicza (Сборник 1874), który nie uwzględniał takich cech gwarowych, jak akanie, jakanie, specyficzne końcówki itd., zmieniając je na rosyjskojęzyczne. Spory wkład w badania nad frazeologią i paremiologią ludową na obszarze dzisiejszej Grodzieńszczyzny wnieśli także Jan Antoni Czeczot (Czeczot 1837) i Paweł Szejn (Шейн 1874).

Wśród licznych opracowań z drugiej połowy XX w. poświęconych frazeologizmom i paremiom języka białoruskiego jest kilka zawierających materiał zebrany na ziemi grodzieńskiej. Jako pierwsza frazeologizmy i paremie gwar grodzieńskich przedstawiła Tatiana Sciaszkowicz w opracowaniu *Прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы, выслоўі народных гаворак Гродзенскай вобласці* (1968). W opublikowanym w roku 1983 słowniku obwodu grodzieńskiego tejże autorki (Сцяшковіч 1983) dodatkiem był rozdział zatytułowany *Frazeologizmy*, w którym przykłady – zgodnie z ówczesną metodologią – umieszczono w porządku alfabetycznym, podając znaczenie poszczególnych frazeologizmów, przykład użycia i miejscowość, w której go zarejestrowano. Dodatek zawiera 647 frazeologizmów, z których 330 jest gwarowych. W 1991 r. Iwan Lepieszau, autor dwutomowego słownika frazeologicznego języka białoruskiego³, wydał zbiór *3 народнай фразеалогіі* (Лепешаў 1991), zawierający około 700 frazeologizmów, przeważnie z Grodzieńszczyzny i Witebszczyzny, niepoświadczonych wcześniej w żadnym słowniku i nieznanych w języku literackim. W 2000 r. ukazał się *Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны* M. Daniłowicza (Даніловіч 2000), zawierający frazeologizmy zbierane w latach 1980–2000 we wszystkich rejonach obwodu grodzieńskiego i rejonach z nim graniczących, m.in. baranowickim i wołyńskim.

W niniejszym artykule zostały uwzględnione frazeologizmy i paremie białoruskich gwar obszaru wchodzącego dawniej w skład powiatu grodzieńskiego⁴ jako terytorium pogranicznego, który zamieszkują przedstawiciele różnych narodowości i wyznań⁵. Przy opracowaniu materiału korzystano ze słowników zarówno

sokólskiego, świencianskiego, wilejskiego, wołkowyskiego. Jego zbiór zawiera także notatki z powiatów: borysowskiego, brzeskiego, igumieńskiego, mińskiego, prużańskiego, wileńskiego.

³ Słownik miał dwa wydania: 1993, 2008 r.

⁴ Z tego powodu pomijam słowniki zawierające leksykę innych regionów obwodu grodzieńskiego i leksykę gwarową z terenu całej Białorusi.

⁵ Dzieje osadnictwa na tym obszarze badał Jerzy Wiśniewski (1964: 115–135, 1977: 7–80, 1980: 14–25).

leksykalnych, jak i frazeologicznych, przyjmując zasadę eksцерpowania z uwzględnieniem następujących zasad: 1) ograniczenie się do materiałów poświadczonych wyłącznie na terytorium dawnego powiatu grodzieńskiego (rejony: brzostowski, grodzieński, mostowski, wołkowyski), 2) notowanie frazeologizmów i paremii niewyodrębnionych, jednak występujących w przykładach użycia wyrazu hasłowego słowników leksykalnych, w taki bowiem sposób można wyselekcjonować jednostki niepoświadczone w słownikach frazeologicznych. Jako podstawa materiałowa posłużyły wymienione wcześniej opracowania i słowniki (Сцяшковіч 1972, 1983; Лепешаў 1991; Цыхун 1993; Даніловіч, Сцяцко 1999; Даніловіч 2000; Даніловіч, Памецька 2007).

Omawiane frazeologizmy i paremie zawierają wiele regionalizmów leksykalnych, a także zapożyczeń – przede wszystkim z języka polskiego, co jest skutkiem dość długiego wpływu tego języka na tych ziemiach. Wyeksцерpowany materiał poświadcza wpływy języka polskiego na wszystkich poziomach opisu językowego. Polsko-białoruskie relacje językowe w zakresie paremii najbardziej widoczne byłyby przy konfrontacji zasobów przysłów obu języków, ponieważ jednak nie jest to celem niniejszego artykułu⁶, zwrócimy uwagę tylko na liczne cechy charakterystyczne dla białoruskich gwar grodzieńskich, w tym najbardziej rozpowszechnione:

- rozróżnienie samogłosek *o* i *a* w końcowej sylabie otwartej po spółgłoskach twardych (akanie niepełne): *сало, лето*;
- w sylabie zamkniętej poakcentowanej w temacie wyrazu *a* na miejscu *e*: *хлоп'ац, бус'ал*;
- w sylabie otwartej niekońcowej poakcentowanej *a* na miejscu *e*: *в'ес'ала, воз'аро*;
- wymawianie połączenia spółgłosek *дн* jako *нн*: *холанна*;
- akcentowana końcówka *-e* w mianowniku liczby mnogiej rzeczowników rodzaju męskiego, których temat kończy się na spółgłoskę twardą, miękką, stwardniałą i tylnojęzykową, i rodzaju żeńskiego, których temat kończy się na *-k*, w południowo-zachodniej części gwar: *мужык'е, дз'аўк'е*;
- formy na *-мо* akcentowane w czasownikach II koniugacji 1 osoby liczby mnogiej czasu teraźniejszego lub przyszłego prostego: *настай'імо, л'ажымо*.
- samogłoska *-a* po miękkim *-с'* w czasownikach zwrotnych⁷: *с'м'айаўса, напіўса*;
- konstrukcje z dopełniaczem w funkcji biernika: *ваз'м'і грыба, дай відэл'ца*;

⁶ Zapożyczenia polskie w białoruskich gwarach grodzieńskich były przedmiotem moich rozważań w artykule *Zapożyczenia polskie w białoruskich gwarach Grodzieńszczyzny w zakresie kultury materialnej* (Konczewska 2016: 79-96).

⁷ W związku z tą charakterystyczną cechą Białorusini Grodzieńszczyzny są nazywani *sakunaty*: *гродзенцы-сакуны*.

- уживанне імiesлова прысловаковага ў ролі арэчэння: *каб была ўз'аўшы таго хлопца, то і ўсё добра было п.*

У нинішнім артыкуле фразеологізмы і пареміе паśвiадчаны на тэрыторыі прыгранічным Гродзіenskішчыны будзім разпатрываі якi ўрiдкi рэканструкцыі абразу швіата вялокiльтуравага сааьчэньства замiеьжкiваючага тэ тэрену. Длугіе сааьістнiенне на зiемі гродзіenskіе кiлку нарадовасьі, вызнаі і язькiў, прэрваныя дaпiеро другa ўоўнa швіатова, вытворзiў сааьчыфнa кiльтура пaгранiча адзвiерчiедлaнa такжэ ўе фразематычэ лiдовеж. Маўна ў неіе прэсьледзiць наўваўнiеьшы момэнты ўыця аьловека вьі.

Обръедовась родзiнна

Наўвякшa ўрyпэ ўсьрiд выексьерпаваўных прыкiдаў стаўняў адносткi дaтчыаь аьрўедовасьі родзiннэ. Кiльтура лiдова паśвiадча пэўнэ саерэаьпaвэ аьчы пiаьі, на прыкiда неўвыкiа чытaсьі і ўпартaсь кaбiетэ: 1) *Баба і чорта зманэ*; 2) *Баба і чорта непахiмрiць*; 3) *Як баба захоча, та і мёртвы зарагоча*. Аднaчэсьнэ ў традыцыі лiдовеж кaбiетэ јест зобаўвазана дa выкaнывана праа домaвaх ('бабсьі лaсь'): *Бабе дарога ад пэчы да парога*.

У парэмiах лiдовах зналаў адбiаь таkи ваўнэ етап ўыця аьловека, як заварэе зўваўзкi маўжэньськiа. Маўрось лiдова наказыуе браа за ўонэ дзiевчыну прааовiтa: *Выбiрай дзеўкi не ў касцёл iдуаы, а лён трыаы*, і канечнае посаўнa: *Хоць бы каза бела, абы пасаа мела*. Дзiевчына мiала дабаа а свiў посаа: *Калi кудзелькi не скубла, пaйдзеш замуж без кубла*. У традыцыі лiдовеж буў аьрэсьлaнэ вiек аўенку: *Да двацiцацi сам жэніцa, да трыцiцацi лiудзi жэняцi, а пасля трыцiцацi сам чорт не ажэніцi*. ўыаь маўжэньськiе буў дла кaбiетэ з рэгулы сiэўкiе: 1) *Вода горка – хлопцы п'юаь, замуж кепска – дзеўкi iдуаь*; 2) *Горка рэдзька, ды ядуаь, кепска (лiа) замужам, ды iдуаь*; 3) *Замуж выйсьі – трэба знааь: пазно легчы, рано ўстааь*. Аднaк замажэпiўсьіе буў пaўадаьнэ: *Ляпей рано замуж выйсьі, аьм старой дзеўкай быаь*, наўлэпей з аьоба мiла сэрцу: *Ляпей у пяску гнiаь, як з намілым жыаь*.

Традыаь лiдова падрэсьлаа заляўнось удаьнаа маўжэньства ад зарадносьі мэўа: 1) *З добрым мужыком і свiнка – гаспадынька*; 2) *З добрым мужыком нажыветься, а з кепсьім нагаруветься*; 3) *З мужыком аьсна, а без мужыка – сумна*; 4) *За густым куьтам трава зеляньенька, за добрым мужам жана маладзенька*; 5) *За добрым мужам дык і варона жонка, а за кепсьім і княгiня загiнэ*; 6) *Не трэба халаста, абы жонка была таўста*.

Прызўалаь аднaк мэўовi на бiаье ўоны: 1) *Любi жонку, як душу, а калацi, як грушу*; 2) *Бабу не мужык б'е, а азык*.

Ważną rolę w życiu rodziny odgrywały dzieci. Należy zwrócić uwagę, że przysłowia poświadczają występowanie przypadków nie zawsze zgodnych z tradycyjną moralnością chrześcijańską, kiedy to kobieta miała dzieci z różnymi mężczyznami: *Люлі, люлі, діця, спаць, адна матка – бацькоў пяць*. Prawie wszystkie paremnie z komponentem *dziecko* świadczą o trudnościach związanych z wychowaniem potomstwa: 1) *Дзеткі радасць, дзеткі і гора*; 2) *Дзеці, дзеці, добра з вамі ў леце, а зімой, хоць аб печ галавой*; 3) *Дзеці гадаваць – ночы не спаць*; 4) *Дзеці гадаваць – гора гаравая*; 5) *Дзеці – расплыліся на ўсім свеце*; 6) *Дзяцей як бобу, а хлеба ні дробу*; 7) *Твае дзеці, табе і глядзеці*; 8) *Хто дзіцей сваіх у працы шкадуе, той сабе вяроўкі рыхтуе*; 9) *Як дасі дзецям волю, сам нападзеш у няволю*.

Wyekscerpowane przykłady nie poświadczają przysłów mówiących o wychowaniu chłopców, jest mowa tylko o dziewczynkach: 1) *Калі маеш дачку, трымай гарэлку ў глячку*; 2) *Гадуеш дзяўчыну, шыкуй пярыну*; 3) *У каго дочка сем – і доля ўсем, а ў каго адна – і доля жадна*. Paremnie dotyczą także różnego stosunku dzieci do rodziców: *Кожны розна на свайму бацьку/на сваёй маці плача: хто ў кулак, а хто і ніяк*, oraz tego, że matka jest najważniejszą osobą: *У каго ёсць матка, у таго і галоўка гладка*. Mądrość ludowa podkreśla podobieństwo dzieci do rodziców: 1) *Які ставак, такі млын, які ойцец, такі сын*; 2) *Якое дрэво, такі клін, які бацька, такі сын*.

Część paremii opisuje rozległe kontakty rodzinne. Przeciętna rodzina chłopska miała przynajmniej kilkoro, a czasem nawet kilkanaścioro dzieci. Po ożenku czy zamążpójściu któregoś z nich rodzina, zgodnie ze starymi zwyczajami, łączyła się z rodziną jej (jego) męża (żony), dlatego rody wiejskie były bardzo liczne, co zostało odzwierciedlone w przysłowiu: *Пайшла кума сваякоў абыходзіць, дахаты месяц ня ждзшы*. Paremnie poświadczają również pewien dystans, a czasem nieufność do dalszych członków nowej rodziny: 1) *Як костка (як пячонка) не мяса, так швагер не фамілія*; 2) *Як кум не сваяк, так сыр не закуска*; 3) *Як кум не сваяк, так сыр да хлеба не прымачка*; 4) *Як куму не выдусіш, та на тым свеце мусіш*.

Nie poświadczono jednostek złośliwie mówiących o teściowej, lecz o zięciu: 1) *Зяць любіць узяць*; 2) *Зяць любіць узяць, а цёшча даць*; 3) *Чакайце аладак, зяць паехаў пшаніцу сеяць*.

W paremiologii ludowej występują liczne jednostki podkreślające nieuchronność śmierci: 1) *З лясочку прыдзе, а з пясочку не*; 2) *Круці, не круці, а мусіш умярці/як ні круці, усе раўно мусіш умярці*; 3) *Радаваўся старац, што пражыў марац, а прышоў май – і паняслі ў гай*; 4) *Раз радзіла маць, раз трэба і паміраць*; 5) *Смерць не перабірае і не мінае*; 6) *Круць, верць – у чаропку смерць*; 7) *У труну грошай не кладуць*.

Obrzędowość doroczna

Obszerna grupa paremii dotyczy ludowej obrzędowości dorocznej związanej z porami roku, świętami oraz pracą na roli. Część z nich przekazuje ogólne spostrzeżenia na temat pór roku: 1) *Восень – работ восьм*; 2) *Вясна красна цвятамі, а восень – пірагамі*; 3) *Вясна лето корміць*; 4) *Вясну хваляць за дажджы, а лето за снапы*; 5) *Вясняны дзень корміць рок*; 6) *Хто вясной скача, той зімою плача*; 7) *Летам прынясеш, зімой прыбярэш*; 8) *Лето робіць на зіму, а зіма на лето*; 9) *Снегу навее – хлеба прыбудзе, вада разальецца – сена набярэцца*.

Ponieważ omawiane tereny zamieszkuje ludność wielowyznaniowa, część z poświadczonych w paremiach świąt dotyczy zarówno obrzędowości katolickiej, jak i prawosławnej, np. święto Ofiarowania Pańskiego (katolickie Gromnice, w Polsce znane też jako święto Matki Boskiej Gromnicznej (2 II) i prawosławne *Грамніцы/Стрэчанне* (15 II)⁸): 1) *Грамніца – зімы палавіца*; 2) *На грамніцы палова зіміцы*; 3) *Ляпей бачыць на грамніцы ваўка ў аборы, чым сонца ў каморы*; Zesłanie Ducha Świętego (wypadające zazwyczaj w maju): 1) *Да Святога Духа не скідай кажуха*; 2) *Да Святога Духа не скідай кажуха, а на Святым Дусе ў тым самым кажусе*. Tylko jeden z wyekscerpowanych przykładów dotyczy święta obchodzonego wyłącznie przez katolików, św. Kazimierza (4 III): *На Казімера зіма ўмера*.

Więcej jest paremii związanych z obrzędowością prawosławną, co jest zrozumiałe, jeżeli wziąć pod uwagę to, że ludność białoruska przeważnie była prawosławna. Są poświadczone przede wszystkim święta prawosławne związane z kalendarzem prac rolnych i towarzyszącą im obrzędowością sięgającą czasów pogańskich. Jednym z takich świąt jest św. Jerzego – *Юр'я/Юр'е*. W tradycji prawosławnej są dwie daty obchodów tego święta: na wiosnę (6 V) – towarzyszą mu obrzędy związane z płodnością ziemi i zdrowiem zwierząt domowych, i zimą (9 XII) – *Юр'е зімовы*. Dlatego w przysłowiach ludowych występują dwaj *Юр'і*:

1) *Два Юр'і, абодва дурні: адзін халодны, другі – галодны*; 2) *На Юр'я мороз – сей гару і даліну, будзе гавёс*; 3) *Юр'ява раса – не трэба гаўса*; 4) *Калі на грамніцы пятах нап'ецца вадзіцы, то на Юр'я вол наесца травіцы*.

Dwukrotnie obchodzono także święto św. Mikołaja: na przełomie wiosny i lata (*Цёплы Микола*, obchodzony tylko przez prawosławnych (22 V)) oraz zimą (*Халодны, Зімовы*, obchodzony zarówno przez katolików (6 XII), jak i prawosławnych (19 XII)).

⁸ Dаты obchodów świąt prawosławnych podaję wg tzw. starego stylu, czyli kalendarza juliańskiego, obowiązującego w Białoruskiej Cerkwi Prawosławnej, a od 15 VI 2014 r. także w Polskiej Cerkwi Prawosławnej.

1) *Ніводнаму Міколе не вер ніколі*; 2) *Юр'я пасе кароў, а Мікола – коней*; 3) *Юр'я сказаў: жыта ўраджу, а Мікалай: пачакай, пагляджу*; 4) *Зімовы Мікола замасціў і загваздзіў*; 5) *Да Міколы не спяшайся, а на Міколе не аставайся*; 6) *Да Міколы ў полі не сей грэчкі, не стрыжы гавечкі*; 7) *Па Міколе не сей ніколі*; 8) *Як Мікола на лёдзе, та коляды на водзе*.

Drugiego sierpnia w tradycji prawosławnej przypadał Ілля, był to dzień opiekuńcza rolników, mającego rysy pogańskiego boga Pieruna. Dzień ten był odbierany jako koniec lata i początek jesieni: 1) *Ілля нарабіў гнілля*; 2) *Прышла Ілля, пытае, ці гатова ралля*; 3) *На Ілью поўную печ хлеба налью*.

Zostały poświęcone także dzień św. Piotra – *Пятрок*, *Пятроў дзень*, przypadający na zakończenie obchodów Kupały, w tradycji prawosławnej 12 VII, po którym, jak uważano, lato chyli się ku końcowi, i ostatni *Спас*⁹ – 29 VIII, który był uważany za koniec lata: *Прыйшоў Пятрок – аднаў лісток, прыйшоў Ілля – адпало два, прыйшоў Іспас – лето ад нас*, a także św. Jana – *Яна* (w tradycji katolickiej 24 VI, prawosławnej – 6 VI) i św. Mateusza – *Мацея* (w tradycji katolickiej 21 IX, prawosławnej – 16 XI): *Прышоў Ян, прынёс ягад дзбан; На Мацея зіма пацея*.

Nieliczne paremie dają świadectwo tradycjom związanym z obchodami różnych świąt: 1) *Ждала месаеду – думала паеду, месаед прайшоў і ніхто не зайшоў*; 2) *І месаед прайшоў, і ніхто не зайшоў*; 3) *У чужыя коледы не мяшайся*.

Wiele przysłów dotyczy przepowiedni pogody i spostrzeżeń związanych z poszczególnymi miesiącami roku: 1) *Як у студзені сакавік, та ў сакавіку будзе люты*; 2) *Пытаецца люты, ці добра абуты*; 3) *У марцы як у гарцы*; 4) *А ў марцы, як у гарцы, удзень плюшчыць, а ўначэ трашчыць*; 5) *У марцы як у гарцы, уноч пячэ, а ўдзень цячэ*; 6) *Марац укусіць за палец*; 7) *Сухі мажац, мокры квецень, а май халодны – будзе рок хлебародны*; 8) *Мокры квецень, сухі май – будзе жыто яко гай*; 9) *Дождж у маі – будзя хлеб на гультаі*; 10) *Маёва раса лепш, як гарнец гаўса*; 11) *Май – валам дай, а сам на печ уцякай*; 12) *Дождж ідзе не тады, калі ждучь, а тыды, калі жнуць*; 13) *Дождж не тады ідзе, калі просяць, а калі косяць*; 14) *Як грыміць на лёд, то будзе хлеб, як мёд*; 15) *Быў бы дожджык, быў бы гром, нам не трэба аграном*.

⁹ W tradycji prawosławnej są trzy święta o tej nazwie: Pierwszy Spas (*Спас Мядовік, Першы Спас*) – 14 VIII, Drugi Spas (*Яблычны Спас, Другі Спас, Вялікі Спас, Сярэдні Спас*) – 19 VIII i Trzeci Spas (*Хлебны Спас, Арэхава Спас, Малы Спас*) – 29 VIII.

Praca, rzemiosło

Część wyekscerpowanych przykładów mówi o potrzebie mozolnej pracy dla zapewnienia sobie dobrobytu: 1) *Дзе шчырая праца, там густа, а дзе лянота, там пуста*; 2) *Каб заможно жыць, трэба працу любіць*; 3) *Хто працуе, той і мае*; 4) *Ад бяссоніцы працай лечацца*, chociaż poświadczono także przysłowie o jej bezużyteczności: *З працы не паставіш палацы, а толькі горб нажывеш*.

Przysłowia ludowe potępiają lenistwo: 1) *Дзісяй гулі, учора гулі, будзем хадзіць без кашулі*; 2) *Чужой працай сыты не будзеш*; 3) *Як да жніва, та ледво жыва, а як да танцу, та "Мой каханцу"*; 4) *Каб не затыкі ды датыкі, та і сорока кросна ткала б*.

W wyekscerpowanym materiale poświadczono przykłady charakteryzujące dobrego pracownika: *Хто хутка есць, той хутка і робіць*, a także dotyczące pracy na roli: *Дзе араты плача, там жняя скача*.

Paremiologia ludowa świadczy o szacunku do chleba i jego częstym braku: 1) *Без хлеба няма абеда*; 2) *Галоднай куме – хлеб на ўме*; 3) *Гной адвязеш – хлеба прывязеш*; 4) *Дзе далінка, там і хлеба скарынка*; 5) *Ямо хлеб траякі: белы, чорны і ніякі*.

Tylko nieznaczna część zanotowanych frazeologizmów i paremii jest motywowana realiami rzemieślniczymi. Są one przykładami stereotypowych sądów, w których podstawową rolę odgrywa wartościowanie. Na przykład zawód muzyka, a czasem także krawca i murarza był uznawany za kiepski pod względem ilości zarabianych pieniędzy: 1) *З краўца, шаўца і музыкі хлеб невялікі*; 2) *Ні з музыкі, ні з муляра век не будзе гаспадара*. Szewc, co jest szeroko poświadczane we frazeologii słowiańskiej, jest postrzegany jako osoba z nałogiem alkoholizmu: *П'е гарэлку, як шавец*. Są także inne jednostki zawierające w swym składzie nazwę rzemieślnika: 1) *Ганчар гашкі лепіць, а сам у чаранках варыць*; 2) *Шавец у дзіравых ботах ходзіць*.

Stereotypy etniczne i narodowe

Przysłowia zanotowane na Grodzieńszczyźnie świadczą o pewnych stereotypach ludowych, np.: o głupim i leniwym Cyganie: 1) *Дзеля дружбы цыган павесіўся*; 2) *За кампаню цыган павесіўся*; 3) *Цягацца як пуга цыганска* 'nie robić nic pożytecznego'; niechcianym Tatarze: *Няпрошаны госць горш татарына*; mądrym Polaku: *Дажыліся палякі¹⁰, што ні хлеба, ні табакі*.

¹⁰ Identyczne przysłowie z komponentem *kazaki* poświadczyl Iwan Nosowicz (Сборник 1874: 143).

Wśród wyekscerpowanego materiału są przykłady świadczące o zachowaniu pamięci o kulturze żydowskiej, obecnej na Grodzieńszczyźnie do zagłady Żydów podczas drugiej wojny światowej, przede wszystkim w miasteczkach, gdzie stanowili oni około 80% mieszkańców: *А наша Сора та шые, та пора; Каб ты пайшоў з Бэркам навывтарадкі; Лётае, як жывд бровар запаліўшы.*

Paremie z komponentem *pan*, *szlachcic*

Mimo że materiał źródłowy był zbierany w drugiej połowie XX w., liczna grupa będących w aktywnym użyciu paremii zawiera leksemy *pan*, *szlachcic*, co świadczy o wciąż żywej pamięci historycznej. Wszystkie wyekscerpowane przykłady z komponentem *pan* mają negatywne nacechowanie: 1) *Пазнаць пана на халявах*; 2) *Пазнаць пана на гузіках*; 3) *Ласка пана толькі да парога*; 4) *Пана клянучь, а ён таўсцяе*; 5) *Панская хвароба, як беднага здароўе*; 6) *Панскія натуры патрабуюць пышныя хаўтуры*; 7) *Панэ сварацца, а ў мужыкоў чубэ трашчаць*; 8) *Гулі і пана разулі*; 9) *Служы пану верне, та ён табе перне*; 10) *Раней гнаў пан, а цяпер – план*.

Leksem *pański* poświadczono także w charakterystyce człowieka starającego się każdemu dogodzić: 1) *Лоб нізкі, нос слізкі, відаць, лізаў панскія міскі*; 2) *Як панскі цюцька*.

Natomiast tylko nieliczne paremie poświadczają leksem *szlachcic*, tym razem bez ujemnego nacechowania: 1) *Шляхціц на загродзе роўны ваяводзе*; 2) *Па-шляхоцку – папам клёцку, а ў мужыцкім шчоце – па тры клёцкі ў роце*.

Paremie z komponentem onomastycznym

Liczną grupę przykładów zanotowanych na obszarze dawnego powiatu grodzieńskiego stanowią jednostki z komponentem antroponimicznym, mającym korzenie w historii i tradycjach danej miejscowości: 1) *Адумаўся Гаўрыла, як паўстрахі згарэла* ‘późno zacząć działać’; 2) *Апрануўся, як Плаўскі на багача* ‘ubrać się raczej niedorzecznie, bezgustownie’; 3) *Ванэля ўсім на хлеб не намеля, а толькі тым, хто ўмея* ‘dostanie coś tylko pracowity’; 4) *Выскачыў, як Пілін з канпель* ‘wypowiedzieć się, zrobić coś nie w porę’; 5) *Дагадзіў, як ксёндз Магдулі* ‘zrobić coś perfekcyjnie’; 6) *Дзе які фэст, там і Сымон ест* ‘o kimś, kto zawsze zadba o swój pożytek’; 7) *Зарабіў, як Заблоцкі на мыdle* ‘spodziewać się wielkich pieniędzy, ale nic nie zarobić’; 8) *Зарабіў, як Аўгуст на петушках* ‘spodziewać się wielkich pieniędzy, ale nic nie zarobić’; 9) *З богам, Параска, дарога, як ляска*

‘kiedy wypraszają nieproszonego gościa, a także w sytuacji, kiedy ktoś uparcie chce zrobić po swojemu, nie zważając na przestrogi’; 10) *Калі прайшоў Гого – хвалі Бога* ‘po tym, jak niebezpieczeństwo minęło’: nawiązanie do Goga i Magoga, występujących w Biblii w kontekście apokaliptycznym; 11) *Кенска, пане Грыгоры, што далей – усе горай* ‘bardzo zła sytuacja’; według Iwana Nosowicza jest to nawiązanie do Grigorija Zagorskiego, który został wybrany na arcybiskupa unickiego w Połocku i bardzo surowo karał duchowieństwo prawosławne (Сборник 1874: 60); 12) *На тое і Юлька, каб была чыста кашулька* ‘pozytywne o zadbanej kobiecie’; 13) *Не руш Рыгара, хай сядзіць, як гара* ‘w sytuacji, kiedy nie warto rozpoczynać czegoś, by nie nabawić się kłopotu’; 14) *Прыйдзе Рыгорка, будзе табе горка* ‘o możliwych nieprzyjemnościach’; 15) *Тады Юзік ажэніцца, як лысы вол ацеліцца* ‘w sytuacji, kiedy coś jest nie do realizacji’; 16) *У Ваці – сядзі ў хаці* ‘o kimś, kto lubi rygorystyczny porządek’; 17) *У кожнай Палашкі свае замашкі* ‘każdy człowiek jest inny’; 18) *Цікавы, як Марцін да кавы* ‘o kimś zbyt ciekawskim’; 19) *Цікавай Барбары нос адарвалі* ‘o kimś zbyt ciekawskim’.

W różnych miejscowościach występują także określenia człowieka niedbającego o siebie motywowane imieniem osoby zamieszkującej obecnie lub dawniej daną wieś czy miasteczko: *Нехайны, як Алеся дворная* (як *Фэлё*, як *Шурпа*¹¹, як *Салоха*).

Wyekscerpowane przykłady zawierają także komponent ojkoniczny/hydro-nimiczny, etymologicznie powiązany z miejscowymi realiami: 1) *Адзін у Міры*¹², *другі – у Сібіры, а ты ў нас*; 2) *А ў Лашы*¹³ *людзі нашы, як ухоняць, так і ўтораць* ‘o kimś swanym’; 3) *У Нясвіжы*¹⁴ *людзі хіжы, салому таўкуць – бліны пякуць, сена смажаць – бліны мажуць* ‘o kimś sprytnym, swanym’; 4) *Чым за морам віно піць, лепш з Нёмана вадзіць* ‘w domu zawsze jest lepiej, nawet gdy biednie’.

Kilka przykładów zawiera komponent z nazwą państwa/regionu: 1) *А ў Польшчы кожны хоча быць большы*; 2) *Ці ты з Турэччыны, ці ты з Нямеччыны, ці ты з Навагрудчыны*.

¹¹ M. Daniłowicz tłumaczy komponent *szurpa* w tej jednostce jako zapożyczenie z litewskiego – *šiūrpa* ‘ptak o potarganymi pierzu’ (Daniłowicz 2015: 100).

¹² Miasteczko znane ze słynnej jesziwy.

¹³ Wieś niedaleko Indury, miejsce urodzenia Eustachego Karskiego.

¹⁴ Miasto, rezydencja Radziwiłłów.

Religia

Nieodłącznym elementem życia wielowyznaniowego społeczeństwa była religia. Ciekawe jest to, że w badanym materiale nie poświadczono przykładów o nacechowaniu negatywnym dotyczących kapłanów katolickich, jednak jest ich wiele w odniesieniu do kapłanów prawosławnych: 1) *Апошняя ў папа жонка*; 2) *Ёсць у папа сала, ды не для ката*; 3) *Знаем без папа, што ў нядзелю свято*; 4) *Папову дачку пазнаюць і ў чырвоным андарачку*; 5) *Радзіся, жаніся, памірай, а ўсё папу грошы давай*; 6) *У папа рукавы шырокія, іх ніколі поўных не насыплеш, людзі сыпалі і саракоўкі, і рублі і не насыпалі*; 7) *У папа не валасы доўгія, а рукі*; 8) *Чорт душу выме, а поп шкуру здыме*; 9) *Як за багатым, то кожны з хаты, а як за бедняком, то толькі дзяк з папом*; 10) *Завіхацца, як поп у талацэ (нічога не рабіць)*.

Poświadczono także przysłowie *Не поп, не адзявайся ў рызу* – o kimś, kto bierze na siebie zbytnią odpowiedzialność, rządzi się.

Ze świątynią katolicką jest związane tylko jedno przysłowie: *У чым у касцелі, у тым і ў насцелі*, używane w stosunku do kogoś, kto ubiera się niedbale, bez względu na okoliczności.

Wiele paremii dotyczy relacji człowieka z Bogiem, a także konieczności dbania o swój los, a nie tylko pokładania nadziei w Bogu: 1) *Бог, да бог, ды сам не будзь плох*; 2) *Добро з тым сварыцца, хто Бога баіцца*; 3) *Хай Бог дае, як сам знае*; 4) *Як плакаў, Бог быў аднакаў, як стаў скакаць, стаў Бог даваць*.

W opozycji do Boga w niektórych jednostkach pojawiają się czart i kaduk: 1) *Бога хвалі і чорта не гняві/Бойся Бога, а чорта шануй*; 2) *А кадук яго ведае*.

Niektóre przykłady charakteryzują osoby, które mimo pobożności na pokaz są dalekie od cnoty chrześcijańskiej: 1) *Набожна, як свіня падарожна*; 2) *Хто больш крадзе, той больш і моліцца*.

Poświadczono jednostkę o etymologii biblijnej, jednak o negatywnym nacechowaniu: *Разумны, як Саламонавы порткі* – ‘o kimś, kto tylko stwarza pozory osoby mądrej’. Oddzielnie należałoby rozpatrywać przysłowie *Таўчэцца, як Марко на пекле* – ‘o kimś, kto chodzi bez sensu’. Etymologia tej jednostki do tej pory nie została przekonująco wyjaśniona. NKPP (II: 391) i SMiTK podają, że – według Oskara Kolberga – pochodzi ono z dialogu scenicznego *Przygody Marka pijaka, którego diabli wiedli przez piekło*. SFWP i WSFzP odnotowują pisownię małą literą, podając, że „marek” to ludowe określenie duszy pokutującej, która błąka się po piekle. W folklorze rosyjskim i ukraińskim są legendy o Marku Przeklętym (Piekielnym) wywodzące się z tradycji i biblijnej, i ludowej; w kulturze białoruskiej Marek jest wiecznym włóczęgą, który miota się po piekle, obserwując męki grzeszników.

Kłątwy

Warto zwrócić uwagę także na zanotowane na obszarze Grodzieńszczyzny i poświadczane w zbiorach frazeologicznych i paremiologicznych charakterystyczne dla ludowej kultury białoruskiej kłątwy (*паклёны*): 1) *Каб на цябе яма ззяла*; 2) *Каб ты хыдзіў на свету і зямлі не бачыў*; 3) *Каб ты зязюлькі не чуў*; 4) *Каб ты пайшоў з Бэркам навывцярадкі*; 5) *Каб ты пад сабой зямлі не бачыў*; 6) *Каб цябе ваўке зарэзали*; 7) *Каб цябе качкі станталі*.

Podsumowanie

Białoruskie frazeologizmy i paremie ludowe zanotowane na obszarze wielonarodowościowego i wielowyznaniowego regionu, jakim jest Grodzieńszczyzna, są cennym źródłem do badań obrazu świata wielokulturowego społeczeństwa. Interesujące byłoby porównanie wyekscerpowanego materiału z zasobami poświadczonymi w słownikach frazeologicznych języka polskiego. Pozwoliłoby to na pełniejsze spojrzenie na analizowane paremie i być może modyfikację rekonstruowanego językowego obrazu świata. Należy zwrócić uwagę na to, że przedstawione w tym artykule jednostki gwarowe, zachowane w żywej mowie i używane do dziś, niepoświadczane w większości słowników języka literackiego, są świadectwem żywotności wielokulturowych tradycji i obrzędowości, a także stanowią bogaty materiał do badań dialektologicznych. M. Daniłowicz, jeden z najbardziej doświadczonych badaczy leksyki, frazeologii i paremiologii ludowej Grodzieńszczyzny, zauważył, że w leksykografii, frazeografii i paremiografii zarówno tego regionu, jak i całej Białorusi wciąż jeszcze brakuje słownika konkretnej miejscowości lub konkretnej osoby (Daniłowicz 2008: 49). Podkreślał on, że badania w terenie są niezwykle ważne, wiele frazeologizmów i paremii nadal czeka na swego odkrywcę, a badania nad frazeologią i paremiologią ludową mogą dostarczyć niezwykle cennego materiału do odtworzenia kultury naszych przodków.

Literatura

AGWB: *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*, t. I, red. S. Glinka, A. Obłęska-Jabłońska, J. Siatkowski, Wrocław 1980; t. II–III, red. S. Glinka, Wrocław 1989–1993; t. IV: *Słowotwórstwo*; t. V: *Leksyka 1*; t. VI: *Leksyka 2*; t. VII: *Leksyka 3*; t. VIII: *Leksyka 4*; t. IX: *Leksyka 5*; t. X: *Leksyka 6*, red. I. Maryniakowa, Warszawa 1995–2012.

- BARSZCZEWSKA N., JANKOWIAK M., 2012, *Dialektologia białoruska*, Warszawa.
- CZECZOT J., 1837, *Piosnki wieśniacze znad Niemna i Dźwiny*, cz. I–II, Wilno.
- FEDEROWSKI M., 1935, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1905*, t. IV: *Przysłowia, żarciki, wyrażenia stałe oraz zagadki ludu, mieszczań i zagrodowców z okolic Grodna, Sokółki, Białegostoku, Bielska, Wołkowyska, Słonima, Nowogródka, Szucka, Lidy, Wilejki, Święcian i Oszmiany*, „Prace Etnologiczne Instytutu Nauk Antropologicznych i Etnologicznych Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, 1, Warszawa.
- KONCZEWSKA K., 2016, *Zapożyczenia polskie w białoruskich gwarach Grodzieńszczyzny w zakresie kultury materialnej*, [w:] E. Młynarczyk, E. Horyń (red.), *Dialog z Tradycją*, t. V: *Językowe świadectwa kultury materialnej*, Kraków, s. 79–96.
- NKPP: J. Krzyżanowski (red.), *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. I–III, Warszawa 1969–1972, S. Świrko (oprac.), t. IV, Warszawa 1978.
- OSTROWSKI B., 2013, *Białoruskie gwary Grodzieńszczyzny. Wybrane zagadnienia*, „Prace Instytutu Języka Polskiego”, 140, Kraków.
- SFWP: S. Bąba, J. Liberek, *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Warszawa 2002.
- SMiTK: W. KOPALIŃSKI, *Słownik mitów i tradycji kultury*, wyd. VI popr., Warszawa 1997.
- WIŚNIEWSKI J., 1964, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII wieku*, „Acta Baltico-Slavica” I, s. 115–135.
- WIŚNIEWSKI J., 1977, *Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica” XI, s. 7–80.
- WIŚNIEWSKI J., 1980, *Zarys dziejów osadnictwa na Białostocczyźnie*, [w:] AGWB, t. II, s. 14–27.
- WSFzP: A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz (red.), *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa 2005.
- АЛЕКСЕЙЧИК Г.М., 1986, *Наименования земельных участков в говорах Новогрудчины: автореферат диссертации кандидата филологических наук*, Минск.
- БУТЛАК Ж.М., 2003, *Найменні травы і нітва ў гаворках Гродзеншчыны: аўтарэферат дысертацыі кандыдата філалагічных навук*, Гомель.
- ДАНИЛОВІЧ М.А., 2000, *Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны*, Гродна.
- ДАНИЛОВІЧ М.А., 2008, *Лінгвістычнае крэязнаўства Гродзеншчыны*, Гродна.
- ДАНИЛОВІЧ М. А., 2015, *Слова і фразеалагізм у беларускай мове*, Гродна.
- ДАНИЛОВІЧ М.А., ПАМЕЦЬКА Н.К., 2007, *Дыялектная мова Гродзеншчыны. Хрэстаматыя*, Гродна.
- ДАНИЛОВІЧ М.А., СЦЯЦКО П.У. (red.), 1999, *Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны*, Гродна.
- КАВАЛЫЧУК А.І., 2002, *Апелятыўная лексіка з сямантыкай персанальнасці ў гаворках Гродзеншчыны: аўтарэферат дысертацыі кандыдата філалагічных навук*, Гомель.
- ЛЕПЕШАЎ І.Я., 1991, *З народнай фразеалогіі: дыферэнцыяльны слоўнік*, Мінск.
- СБОРНИК 1874: И. И. Носович (red.), *Сборник белорусских пословиц*, „Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук”, t. XII, nr 2, Санктпетербургъ.

- Слоўнік 1979–1986: Ю.Ф. Мацкевіч (red.), *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча, у 5 тамах*, Мінск.
- Сцяцко П.У., 1970, *Дыялектны слоўнік. 3 гаворак Зэльвеничыны*, Мінск.
- Сцяцко П.У., 2005, *Слоўнік народнай мовы Зэльвеничыны*, Гродна.
- Сцяшковіч Т.Ф., 1959, *Гаворкі Ваўкавыскага раёна Гродзенскай вобласці Беларускай ССР*, Гродна.
- Сцяшковіч Т.Ф., 1968, *Прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы, выслоўі народных гаворак Гродзенскай вобласці*, Гродна.
- Сцяшковіч Т.Ф., 1972, *Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці*, Мінск.
- Сцяшковіч Т.Ф., 1983, *Слоўнік Гродзенскай вобласці*, Мінск.
- Сячэйка С.Г., 2000, *Намінацыя адзення ў гаворках Гродзеншчыны: аўтарэферат дысертацыі кандыдата філалагічных навук*, Гомель.
- Цыхун А.П., 1993, *Скарбы народнай мовы*, Гродна.
- Шейн П.В., 1874, *Бѣлорусскія народныя пѣсни, съ относящимися къ нимъ обрядами, обычаями и суевѣріями, съ приложеніемъ объяснительнаго словаря и грамматическихъ примѣчаній*, С.-Петербургъ.

